

УВОДНА РЕЧ

Студија *Богдан Поповић и српска књижевност* је настала из текста истоимене докторске дисертације одбрањене 26. 12. 2013. године пред комисијом у саставу: проф. др Радивоје Микић, проф. др Миливој Ненин, проф. др Милан Радуловић. Члановима комисије се захваљујем на драгоценним сугестијама.

Посебну захвалност дuguјем ментору проф. др Радивоју Микићу за помоћ и подршку током израде докторске дисертације.

САДРЖАЈ

Уводна реч.	5
Увод	9
Теоретичар књижевности	18
Природа и функција књижевности	28
О васпитању укуса	35
Метода реда-по-ред	39
Еволуционизам	58
Метода упоредног проучавања књижевности	65
Естетичар	70
Терминолошка напомена – позитивизам или емпиранизам	76
Поповићев естетички систем	83
Естетички радови у првој фази – начела	93
Античко наслеђе	93
Књижевни укус	97
Емоционална основа уметности	107
Естетички радови у другој фази – физиолошко дефинисање лепог.	111
Прве дефиниције	111
Естетичка синтеза – Теорија о „лепом” и теорија уметничког дела. .	118
Књижевни критичар	148
Критички радови до Првог светског рата.	148
Критички радови након Првог светског рата	181
Позни критички радови	199
Уредник <i>Српског књижевног гласника</i>	203
Програм <i>Српског књижевног гласника</i>	215
Програм Нове серије <i>Српског књижевног гласника</i>	227

Уреднички рад Богдана Поповића	235
Српска књижевност	236
Преводи	245
Књижевна критика	254
Уметничка критика	262
Заслуге уредника	263
Антологичар	268
Поповићев <i>Предговор</i>	270
Место <i>Антологије</i> у српској књижевности	308
Закључак	311
Литература	319

УВОД

Тема студије *Богдан Поповић и српска књижевност* формулисана је довољно широко како би истраживање могло да обухвати све делатности великог српског књижевног теоретичара и критичара које имају важности за проучавање српске књижевности. Са друге стране, тема је поставила и јасне границе пољу изучавања јер, својим усредсређивањем на заслуге за српску књижевност, не обухвата Поповићев опус у целини будући да је он знатним делом посвећен и проучавању страних књижевности, на првом месту француске, потом енглеске, немачке, италијанске и америчке књижевности, као и уметничкој критици јер је Поповић писао и о ликовној уметности, примењеној уметности, музici, глуми и позоришту.

Циљ постављен пред истраживање подразумевао је објективно сагледавање свих поставки Поповићевог приступа проучавању књижевности, његовог конкретног критичког рада везаног за српску књижевност, као и одређивање вредности његовог укупног рада на проучавању српске књижевности. Поповићево проучавање српске књижевности има огроман значај за српску науку о књижевности, али исто тако је веома важно и за саму српску књижевност, као и српску културу у целини. Богдан Поповић је, уз Љубомира Недића, направио кључни заокрет у српској науци о књижевности одабравши унутрашњи приступ проучавању књижевности. Иако је Недићева критичка књига *Из новије српске лирике* 1893. године заправо означила одбацивање спољашњег приступа и позитивизма у српској књижевној критици, Богдан Поповић је иманентни приступ учврстио теоријским формуловањем аналитичке методе за проучавање књижевности, обраћањем велике пажње питању књижевног укуса као и својим критичким анализама којима је, за разлику од Недићевог приступа, ослоњеног на дедукцију и утврђивање основне карактеристике ствараоца, показао могућности детаљне анализе књижевног дела.

У Поповићеве заслуге које имају значај за српску културу у целини неизоставно је укључено уређивање *Српског књижевног гласника*, књижевног часописа који је остао без премца у читавом XX веку у српској књижевности, не само због свог утицаја задобијеног учвршћивањем положаја књижевне критике, већ и због укупне вредности књижевних дела која су у њему први пут објављена. Састављање *Антологије новије српске лирике*, прве модерне антологије у српској књижевности такође има велику важност за читаву српску културу. *Антологија новије српске лирике*

вероватно је најпознатије дело Богдана Поповића. По својим особинама јединствена у српској књижевности, *Антологија* је објављена 1911. године, а након тога је имала више од двадесет издања током протеклих стотину година. Посебно место у историји српске књижевности ова књига је заузела не само због везаности за одређени историјски контекст, већ и због чињенице да се нарочитим композиционим решењем њена целина може посматрати као уметничко дело за себе.

Поповићев педагошки рад као професора Универзитета у Београду мора се поменути у набрајању делатности којима је задужио српску културу, као и неколико мање познатих Поповићевих улога, везаних за националну историју и политику. Наиме Поповић је, као један од оснивача *Српског књижевног гласника*, иступио као опозиција последњем краљу из династије Обреновића, а након смене владарских династија политички циљеви *Гласника* били су и даље усмерени на јачање националне културе, али након преврата 1903. године више није било потребе за сукобљавањем са државним врхом. Политички ставови оснивача *Гласника* били су везани за стратешки заокрет према западноевропским силама због опасности од надирућег германства, а они су постављени у основе спољне политике Србије након смене династија. Друго Поповићево ступање на терен политике такође је везано за питање националне политике и одвијало се за време Првог светског рата када га је Влада Србије послала у Лондон да помогне у постизању договора са Југословенским одбором. По завршетку рата неко време је био постављен за члана историјско-етнографске секције при српској делегацији на Мировној конференцији у Версају 1919. године.

Поповићево дело је у свом времену бивало или некритички хваљено или радикално оспоравано без иједног покушаја објективног сагледавања неспорних вредности и указивања на недостатке. У међуратном периоду су гласови оштрих оспоравача Поповићевог дела били многобројнији, те је код млађе генерације био формиран општи став о његовом раду као проучаваоца књижевности чије време није само прошло, него није ни постојало. Радови Поповићевих савременика који су могли да посведоче о суштини приступа и његовој вредности, у значајној мери су се свели на биографске студије које су се, при томе, сувише касно појавиле (Слободана Јовановића у Канади 1962. године, а Бранка Лазаревића тек 1975. године иако је била написана још пре Другог светског рата), те нису имале прилику да значајније измене поглед на Поповићево дело.

Тек након Другог светског рата учињени су први кораци ка аналитичкој валоризацији целине Поповићевог опуса, међутим, један број проучавалаца приступао је анализи Поповићевих радова са теоријских позиција које су битно ограничавале домете самог истраживања. Зоран Гавриловић је тако први процењивао вредности Поповићевог доприноса српској науци о књижевности, али тачност његових увида умањило је присуство марк-

сизма као наметнуте идеологије која је целину Гавриловићеве анализе пресудно усмерила ка посматрању Поповића у вези са његовом средином и развојем друштвених класа. Али, осим овог начелног недостатка, наметнутог временом, Гавриловићеви налази били су усмерени на откривање неспорних књижевнотеоријских поставки Поповићевог система, те оно што је било заиста неопростиво, за разлику од прилагођавања методе идеологији времена, било је својење оквира анализе само на почетни део Поповићевог опуса чиме радови писани након Балканских ратова уопште нису били узети у обзир. На тај начин је прва могућност сагледавања целине Поповићевог опуса пропуштена. Истина, један део тог опуса није био још објављен у време када је Гавриловић писао своју студију, али ни он ту анализу није проширио када ју је, унеколико изменјену, објавио двадесетак година касније. Драган М. Јеремић је први имао прилику да анализира Поповићеве естетичке радове и његова анализа је постала полазна основа за истраживање Поповићеве естетике, као и књижевнотеоријских ставова. Али, Јеремић је поставио и основу за веома необичну појаву која ће обележити велики број послератних приступа Поповићевом делу, оличену у неприкладном писању којим се декларативно показивала разлика у односу на поетичка схватања аутора чије се дело проучава. Још у међуратном времену су неки од авангардиста, условљени начином полемисања и памфлетским писањем, користили већи број неприкладних метафора за Богдана Поповића. Први је то учинио Станислав Винавер довођењем у везу Поповића и пророчиште у Делфима, али и он, у ствари, само следећи тон полемике Лазе Костића и Богдана Поповића око превода Шекспирог *Хамлете*. Костић се, у ствари, налази на почетку линије сликовитог и подругљивог писања¹ о Поповићу које је преuzeо Винавер,² за њим и многи други авангардисти, али и каснији проучаваоци, што је поступку дало неочекивани значај. Ако нас не може зачудити Костићев поступак јер је коришћен током полемике, нити Винаверов нити сви други видови оваквог писања у међуратном периоду, зачудиће нас употреба таквог поступка од стране Јеремића³ који претендује да успостави меродавну и

¹ Костић пише да је Поповић: отац модерне српске критике, маг, апостол, пророк, духовни отац. Видети: Лаза Костић: „Око Ромеа и Јулије”, *Летопис Матице српске*, 1907, књ. 243. и 244.

² Винавер ће Поповића након Другог светског рата назвати *правосвеитеником доброг укуса* у књизи о Лази Костићу. Видети: Станислав Винавер: „Заноси и пркоси Лазе Костића”, Форум, Нови Сад, 1963, стр. 540.

³ Јеремић користи следеће метафоре говорећи о Поповићу: божанство („Сабрана дела Богдана Поповића”, приредили Иво Тарталај и Предраг Палавестра, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000/2001, књ. V, стр. 416. У даљем цитирању наводићемо у загради римским бројем том „Сабраних дела”, а арапским страницу на којој се налази цитат), аристократски грађанин – краљ на престолу српске критике и естетике (V, 421), врховни жрец српске грађанске културе (V, 423), естетичко божанство (V, 450).

објективну оцену о делу једног књижевног теоретичара и критичара. На исти начин је о Поповићу писао и Милан Кашанин⁴ сводећи домете своје анализе, као и Јеремић, на једнострану и пристрасну оцену. Монографија Фрање Грчевића, настала из докторске дисертације о Поповићевом делу, прва је анализа која је обухватила целину Поповићевог опуса, али је такође садржала неприкладно писање о Поповићевом научном делу. Последњи пример продужавања ове линије имамо у Палавестриној *Историји српске књижевне критике* у којој аутор инсистира на умножавању неприкладних назива за Богдана Поповића и понавља метафоре најразличитијег опсега значења (врховни судија, првосвештеник, патријарх, ајатолах).⁵ Будући да је поглавље о Поповићу у *Историји српске књижевне критике* поновљено и узето из старије Палавестрине књиге *Историја модерне српске књижевности – Златно доба (1892–1918)*, сасвим је јасно истрајавање на коришћењу таквих назива, али остаје нејасно због чега је присутна толика субјективност. Поменути аутори, посматрано независно од неприкладности израза којима су се служили, су тежили што сведењем синтетичком погледу који ће свести различите сфере Поповићевих интересовања и деловања на једну основну карактеристику по којој ће се одредити укупна вредност његовог рада. Најмање пажње је посвећено детаљној анализи Поповићевих студија и огледа, која би била лишена пристрасности различитог типа, од Јеремићеве претпоставке да естетички списи, штампани из заоставштине, морају бити универзално актуелни да би им се признала вредност, касније злоупотребљене код Грчевића који је вулгарно настојао да осавремени и исправи (!) Поповићева начела, све до *Историје српске књижевне критике* Предрага Палавестре у којој је мање простора посвећено Богдану Поповићу него неким ауторовим савременицима. Ипак, иако су у проучавању Поповићевог рада и у другој половини XX века доминирале негативности и пристрасност, оне нису биле једини погледи на дело великог српског књижевног теоретичара и критичара, већ је било и проучавалаца који су скрупулозно прибегавали анализи Поповићевих радова. Почевши од седамдесетих година, Поповићево дело било је предмет разматрања друге линије проучавалаца који су објективније приступали проучавању значаја Поповићевог рада. У радовима Драгише Живковића, Ива Тарталје, Јована Деретића, Милана Радуловића, Петра Милосављевића, Радивоја Микића и Гојка Тешића појављују се прецизна одређења Поповићевих доприноса или недостатака. Радови поменутих аутора били су најчешће посвећени специфичним темама у оквиру Поповићевог опуса (поетика за Драгишу Живковића, професорски рад за Ива

⁴ Милан Кашанин: „Судбине и људи”, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, стр, 191–192.

⁵ Видети: Предраг Палавестра: „Историја српске књижевне критике (1768–2007)”, том I, Матица српска, Нови Сад, 2008, стр. 114, 117, 131.

Тартальју, естетика за Милана Радуловића, књижевнотеоријски систем за Петра Милосављевића, критичка метода за Радивоја Микића, однос према авангарди за Гојка Тешића) и, због тога усмерени на одређени део Поповићевог опуса, и нису анализирали целину његовог рада. Са друге стране имамо поглед Јована Деретића у *Историји српске књижевности*, усмерен на целину Поповићевог дела, у највећој мери објективан, али са високим степеном синтетичности будући пресудно одређен природом књижевноисторијског рада.

Имајући у виду традицију проучавања Поповићевог дела у другој половини XX века од послератних анализа обележених траговима марксистичке мисли до савремених погледа којима се Поповићеви радови доводе у близку везу са другим сферама културе, или се прецизно утврђују вредности његових књижевнотеоријских ставова и књижевнокритичких оцена, постављеној теми смо предодредили начелно објективну и непристрасну позицију зато што се о Богдану Поповићу писало на многе начине, најчешће са претеривањем било у хваљењу или у оспоравању, а најмање се о њему писало објективно. Због тога смо анализом спроведеном у овој студији хтели да укажемо на могућност непристрасног одређења вредности Поповићевог дела за српску науку о књижевности као и за српску књижевност. Намера нам је била да избегнемо тачку гледишта која би априорно видела Поповићев приступ као актуелан у данашњем времену, али и ону која би са ниподаштавањем претпостављала да је то дело без икакве вредности, будући да припада историји и традицији. Укључивањем свих релевантних Поповићевих радова хтели смо да коначну оцену формирамо на основу свеобухватне анализе и узимајући у обзир све Поповићеве делатности: књижевнотеоријску и естетичку, књижевнокритичку, уредничку и антологичарску, како бисмо указали на кључни допринос заснивању херменеутичког проучавања у српској науци о књижевности.

При изради студије као основни извор грађе послужило нам је издање Поповићевих *Сабраних дела* објављено тек на преласку ХХ у ХХI век (2000/2001) јер је оно окупило све Поповићеве радове и показало прави обим његовог опуса. Окупљени у *Сабраним делима*, радови су распоређени у укупно шест томова и њихов обим је за сва времена обесmisлио честу примедбу о малом броју радова и невеликом опусу постављану од стране Поповићевих савременика, али и каснијих проучавалаца. Оригиналним издањима смо се такође служили поредећи верзије радова настале прерадама при поновним објављивањима, али главни ослонац су представљала *Сабрана дела* јер је приличан број Поповићевих радова штампан тек у њима.

Поповићеви огледи са темама из српске књижевности обухваћени су у потпуности нашом анализом, те је први том *Сабраних дела* под насловом *Огледи из српске књижевности* био коришћен у целини као основа

истраживања. Исто тако, Поповићеви књижевнотеоријски радови, као и естетички радови из четвртог тома под насловом *Књижевна теорија и естетика* били су у потпуности укључени у анализу. *Антологија новије српске лирике* из петог тома *Сабраних дела* такође је укључена у целости у наше истраживање, док су остали томови *Сабраних дела* само делимично били предмет наше анализе. Знатан део другог тома под насловом *Огледи о страним писцима*, проблемски везаним за стране књижевности, такође смо укључили у анализу иако, по својој природи, огледи садржани у овој књизи не одговарају нашој теми. Међутим, ти огледи, будући да су нераскидиви део Поповићевог књижевнокритичког опуса, представљају показатељ успостављања и усавршавања критичке методе за проучавање књижевности и стoga су анализирани са циљем да покажу генезу аналитичке методологије независно од њихове конкретне тематике. На исти начин су, једним делом, укључени огледи и студије из трећег тома *Сабраних дела* под насловом *О уметности и стилу* који су директно повезани са српском књижевношћу или имају важности за проучавање књижевнотеоријских и естетичких питања, као што су радови о Мештровићевим уметничким делима, критика сликарских изложби *У славу једних и других* или студија о црначкој пластици. Поповићеви стилистички радови који су такође укључени у овај том остали су изван наше анализе будући да су више усмерени на језичку проблематику. Шести том *Сабраних дела* под насловом *Листићи и други чланци* остао је изван оквира наше анализе јер се састоји од чланака које је Поповић објављивао у позној фази свог стварања и њих смо се само успутно и у ретким приликама дотицали. Они имају највише значаја за оцртавање фигуре моралисте и показују Поповићеве етичке ставове који нису директно везани за књижевност.

Поред Поповићевих *Сабраних дела*, незаобилазни извор грађе за рад на студији, све време је био *Српски књижевни гласник*, нарочито при утврђивању Поповићевих уредничких заслуга, али и у другим прилика-ма које су захтевале постављање рада и ауторовог погледа у историјски контекст. Наша пажња нужно је била усредсређена на године у којима је Богдан Поповић био уредник часописа, док смо улоге других уредника узимали у обзир изузетно и успутно. Поглавље о уредничком раду Богдана Поповића очекивано је имало највећи ослонац у грађи из *Српског књижевног гласника*, али и у другим поглављима смо се користили *Гласниковим* свескама пошто је велики број Поповићевих радова и писан наменски за овај књижевни часопис. Такође, уреднички рад повлачио је са собом и писање многих пропратних и пригодних текстова у часопису, од којих су многи, до данас неразјашњеног порекла, односно неутврђеног ауторства, те смо користили само непобитно утврђене Поповићеве уредничке белешке, и то, наравно, оне које су имале важности за анализу његовог рада

на проучавању српске књижевности, док су друге остале изван граница наше анализе.

Композицију рада смо прилагодили опсегу који је Поповићев рад на проучавању књижевности имао, односно у сваком од поглавља смо обрађивали једно поље његовог деловања. Постављени правац истраживања водио нас је најпре у анализу Поповићевих књижевнотеоријских радова. Намера нам је била да представимо формирање његовог књижевнотеоријског система постављеног у основу приступа. Будући да је Поповићев приступ почивао на одабиру естетичког мерила за процењивање вредности књижевних дела, естетички ставови су, такође, морали да буду укључени у почетни део рада. Првобитна намера нам је била да Поповићеву естетику укључимо као потпоглавље одељка о књижевнотеоријском раду, али смо се ипак одлучили да анализу естетичких радова поставимо у посебно поглавље. Разлози, наравно, постоје за оба могућа решења, међутим, за нашу одлуку превагнула је чињеница да је Поповићева естетика, у времену које је непосредно претходило избијању Балканских ратова и Првог светског рата, прерасла улогу помоћне дисциплине за науку о књижевности и од ње се дистанцирала. Због тога је, заправо, Поповићева естетичка мисао делом саставни део његовог књижевнотеоријског система, али једним делом из њега излази пружајући се према општијој естетичкој теорији. На такву природу Поповићеве естетике смо желели да укажемо изабраним композиционим решењем. Представљањем теоријске основе Поповићевог рада испуњен је предуслов за анализу његовог књижевнокритичког рада коју смо извршили у трећем поглављу. Конкретне анализе књижевних дела посматране су у односу на проглашена књижевнотеоријска начела и естетичка мерила са циљем да се утврди природа критичке методе, поступка анализе и остајање у оквирима постављене методологије.

Четврто поглавље посвећено је Поповићевом уредничком раду у *Српском књижевном гласнику*. Намера нам је била да покажемо стварне заслуге Богдана Поповића у пословима оснивања најбољег српског књижевног часописа, затим тачне заслуге као уредника које се оличавају у избору организације и композиције часописа, затим одабира сарадника, откривање и подржавање младих и непознатих аутора. Посебно је било важно нагласити историјске околности везане за настанак часописа, али и за његово поновно покретање након Првог светског рата, као и најспорније Поповићево деловање против дела младе послератне генерације непосредно по повлачењу са уредничке функције. Такође, делимично смо поставили у оквире истраживања питање преводне књижевности, будући нераскидиво везано за природу књижевног часописа, као и питање уметничке критике којој је Богдан Поповић посвећивао знатну пажњу и на чијем је развоју стално инсистирао апелујући на младе уметнике да

се позабаве и писањем о уметничким делима јер имају предност у виду техничког знања у односу на неуметнике.

У поглављу о Поповићевим уредничким заслугама је долазило до повременог преклапања теме са проблематиком претходних поглавља будући да је Поповић своје кључне радове објављивао у *Гласнику*, али смо велики труд уложили да та преклапања буду минимална, те да се у ситуацијама када се у различитим поглављима анализира исти рад, пажња усмерава само на оне аспекте релевантне за одређено поглавље. Тако смо у поглављу о књижевнокритичким радовима, анализирајући радове којима се сукобио са авангардистима, на првом месту испитивали коришћену критичку методу, мотивацију за сукобљавање са младима и теоријску основу Поповићевих замерки, док смо у поглављу о уредничким заслугама већу пажњу посветили историјским и књижевноисторијским околностима сукоба, као и његовим последицама.

Последње поглавље посвећено је анализи Поповићевог антологичарског рада, односно приређивању *Антологије новије српске лирике*. Анализу смо у овом поглављу фокусирали на Поповићев предговор у којем је врло прецизно изнео своја антологичарска начела и на рецепцију његових схватања током стотину година постојања ове књиге. Одлучили смо се за овакав корак јер је о Поповићевој *Антологији* писано много више у односу на његове друге радове и она је, несумњиво, његово најпознатије дело, а представљањем замерки које су јој упућиване током времена, желели смо да илуструјемо нашу почетну тезу која нас је и водила у овом раду: да је Поповићевом делу много пута приступано без пажљивог читања, управо оног за које се сам залагао.

Унутар сваког поглавља смо се држали хронолошког принципа да бисмо указали на развој, најпре, књижевнотеоријских и естетичких ставова, а затим и на примену истих у конкретним критичким радовима. Излагање у хронолошком следу нужно је било и у поглављу о уредничкој функцији Богдана Поповића, будући да је то поглавље и најближе књижевноисторијском начину излагања и тиче се конкретних догађања у књижевном животу једног времена. Ни последње поглавље, иако то може изгледати парадоксално, будући да је везано за анализу Поповићевих антологичарских начела, није лишено хронологије. Она је присутна у другом делу анализе посвећеном рецепцији Поповићеве књиге. Наиме, уз анализу сваког од посебних теоријских питања покренутих у Поповићевом предговору, трудили смо се да паралелно покажемо и реакције проучавалаца од прве критике до нашег времена, те је отуда направљена комбинација проблемског и хронолошког приступа.

Постављањем оваквог опсега истраживања нека од питања, не без важности, остала су изван нашег фокуса, али интересовања проучавалаца какав је био Богдан Поповић не могу се лако свести на једну тему и,

стога, бисмо били у опасности да наше истраживање учинимо сувише хетерогеним и прешироким, ако бисмо инсистирали на укључивању свих сегмената Поповићевог опуса. Наша намера је била да Поповићеве радове подробно анализирамо и да, без икакве пристрасности, толико карактеристичне за писање о његовим радовима, утврдимо заслуге и вредности које Поповићево дело има за српску науку о књижевности. Метода коју смо користили почива на уверењу да је полазиште анализе везано за дела, а увиђање особености једног приступа проучавању за конкретан историјски контекст, те да се сваки резултат истраживања мора аргументовати, а уопштавања без упоришта у детаљној анализи избећи.